

Karol Kościelniak **KAMIENIEC PODOLSKI –**
Uniwersytet **STAN ZACHOWANIA**
im. Adama Mickiewicza **DAWNEJ TWIERDZY**
w Poznaniu **RZECZYPOSPOLITEJ**

Do opisania zagadnienia wymienionego w tytule niniejszego tekstu skłoniła mnie podróż historyczna, jaką odbyłem ze studentami w kwietniu 2012 r. Będąc kolejny raz w Kamieńcu Podolskim (wcześniej miałem okazję odwiedzić to miejsce w 2005 r.) i zwiedzając Stary i Nowy Zamek, zauważyłem, że prowadzone tu prace konserwatorskie powoli postępują, dlatego też pragnę zaprezentować zmiany, jakie zaszły w Starym i Nowym Zamku na przestrzeni kilku ostatnich lat, wieńcząc te rozważania informacjami o obecnym (2012 r.) stanie zachowania tej fortyfikacji dawnej Rzeczypospolitej.

Na wstępie chciałbym przedstawić bardzo krótki zarys dziejów budowy Starego i Nowego Zamku w Kamieńcu Podolskim, wraz z omówieniem planu tej fortyfikacji, a na końcu zaprezentować, w jakim stanie była ta twierdza w 2005 r., a jak wygląda teraz, w 2012 r. Moim celem jest pokazanie zmian, jakie zaszły w samych zamkach na przestrzeni tych siedmiu lat.

Zainteresowanie Kamieńcem Podolskim budzi jego położenie w jarze Smotryczy. Należy przyznać, że przyroda bardzo hojnie wyposażyła Kamieniec Podolski w naturalne warunki obronne, które z biegiem czasu zostały uzupełnione dziełami fortyfikacyjnymi. Jest on otoczony naturalną fosą, jedynie od zachodu trzeba było wznieść szereg urządzeń obronnych, jako że niegdyś można było z tej strony łatwo dostać się do miasta¹. Istniały tu dwa słabe punkty, które mogły ułatwić najazd potencjalnemu przeciwnikowi. Jeden z nich to strona południowa, gdzie teren pozostawał w zasadzie otwarty,

¹ Z. Pilarczyk, *Fortyfikacje na ziemiach koronnych Rzeczypospolitej w XVII wieku*, Poznań 1997, s. 193.

dlatego wybudowano tam tzw. Basztę Batorego. Drugim miejscem była płyta skalna górująca nad Kamieńcem od strony zachodniej. Tam właśnie usytuowano zamki mające bronić dostępu do miasta. Aby zniwelować niebezpieczeństwo, postanowiono ustawić z tej strony zespół obronny nazywany Starym Zamkiem. Ten, który znamy, powstał na przełomie XV i XVI w. i aż do wieku XVIII był rozbudowywany².

Swoją dzisiejszy wygląd Stary Zamek zawdzięcza przebudowie z połowy XVI w., dokonanej przez nadwornego architekta królewskiego Joba (Hioba) Bretfusa. Stary Zamek składa się obecnie z 12 baszt połączonych murem. Od strony miasta mamy kolejno basztę tzw. Czarną – wielką, kwadratową wieżę przykrytą dachem; dalej jest Baszta Lanckorońska, wzniesiona w początkach XVI w., następnie mała Baszta Komendacka, dalej Baszta Różanka powstała na początku XVI w., a później pozostałość po tzw. Baszcie Małej. Tu dochodzimy do miejsca, w którym Stary i Nowy Zamek się łączą. Niegdyś oddzielone były od siebie głęboką, wykutą w skale fosą z bramą i mostem zwodzonym. Dzisiaj po tym nie ma już śladu.

Idąc dalej wzdłuż murów Starego Zamku, widzimy tzw. Wielką Wieżę Zachodnią, zbudowaną w 1542 r. przez Bretfusa, która w 1672 r. została wysadzona przez Turków, a po zdobyciu twierdzy przez nich odbudowana. Dalej mamy półokrągły mur, pozostałość po Baszcie Dennei. Następnie Basztę Lacką (lub Łaskiego), dalej Basztę Tęczyńską, Basztę Kołpak oraz Basztę Papieską. I tak przedstawia się plan Starego Zamku z jego wieżami³.

W latach 1618–1621 powstał Nowy Zamek – wielki ziemny hornwerk⁴, z kleszczowo zagiętą kurtyną południową. Posiadał on unikalny system patern i związanych z nimi kazamat oraz kilkakrotnie modyfikowany profil ziemnych umocnień⁵. Dzieła obronne Nowego Zamku zostały zbudowane według manieri nowożytnej pod kierunkiem królewskiego architekta Teofila Szomberga. Fortyfikacja ta miała plan trapezoidalny⁶. Zamek posiadał dwa półbastiony⁷ umieszczone na ścianie czołowej, a budowane w manierze nowowłoskiej. Lewą kurtynę charakteryzowało pilaste wylamanie, zwane rogiem św. Maurycego⁸.

² Ibidem, s. 194.

³ J. Przybył, *Kamieniec Podolski albo Trylogia na nowo przeżywana*, Wrocław 1998, s. 39–43.

⁴ Hornwerk składał się z dwóch półbastionów połączonych kurtyną, które to półbastiony były połączone długim bokiem z frontu bastionu głównej fortyfikacji.

⁵ J. Janczykowski, *O potrzebie badań fortyfikacji Kamieńca Podolskiego*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, red. F. Kiryk, Kraków 2000, s. 312.

⁶ Zbliżony do honwerku.

⁷ Północny bastion św. Michała i południowy św. Jerzego.

⁸ Z. Pilarczyk, *Fortyfikacje na ziemiach koronnych...*, s. 195.

Nowy Zamek – o charakterze półbastionowo-kleszczowym, z nadszańcami i umocnieniami przedpoła, z wałami i fosą oblicowanymi kamieniami – był osłoną Starego Zamku. Góruje on nad tym ostatnim, a jego budowa wiąże się przede wszystkim z rozwojem artylerii oblężniczej, która na skutek zwiększenia donośności i siły ognia zagrażała muirom Starego Zamku. Wały Nowego Zamku sięgały obu brzegów rzeki i pozwalały na obronę przedpoła miejskich bram i siępiętrzających wodę tam⁹. W zasadzie w XVII w. były to wszystkie inwestycje fortyfikacyjne w Kamieńcu Podolskim, co nie oznacza, że na tym porzeczano.

Obwarowania twierdzy także w wieku XVIII były modernizowane i powiększane. Umocnienia miasta i zamku zawierają wiele prekursorskich rozwiązań, które później zostały rozpowszechnione w europejskiej sztuce obronnej¹⁰. W 1. poł. stulecia ulepszono obwarowania obu zamków – utworzono nowe stanowiska dla artylerii, a także wybudowano fortyfikacje ziemne na przedpołu. Za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego inżynier królewski Stanisław Zawadzki przebudował Nowy Zamek, zaopatrując go w system podziemnych korytarzy i kazamatów¹¹. W 1793 r. Kamieniec Podolski przejęli Rosjanie, którzy planowali twierdzę rozbudować, lecz na planach się skończyło.

Kamieniec Podolski jako twierdza został zniesiony w 1812 r., a pozostające do dziś jego umocnienia są cennym świadectwem kolejnych faz rozwoju tej niezwyklej fortecy¹². Należy jednak zauważyć, że wymaga on ciągłych prac konserwatorskich, aby mogły podziwiać go kolejne pokolenia miłośników fortyfikacji, ponieważ potężne niegdyś obwarowania Nowego Zamku – pozabawione dziś kamiennego oblicowania – zarastają roślinnością i rozmywane przez deszcze, stopniowo popadają w ruinę. Nowy Zamek nie został w jakikolwiek sposób zabezpieczony przed dewastacją, dlatego też niszczeje.

Każdy, kto przekroczy bramę Starego Zamku, odnosi wrażenie, że czas się tam zatrzymał, dosłownie i w przenośni, ponieważ niewiele zmieniło się w tym miejscu w ciągu ostatnich lat, widać np. te same pordzewiałe i pogięte XVIII-wieczne działa stojące na dziedzińcu. Przy Baszcie Łaskiego dachem pokryto fragment zrujnowanego wejścia do podziemi [zob. il. 1 i 2]. W samej

⁹ J. Przybył, *Kamieniec Podolski...*, s. 41–42; J. Jurkowski, *Kamieniec Podolski – fortyfikacje twierdzy*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, red. F. Kiryk, Kraków 2005, s. 426.

¹⁰ J. Jurkowski, *Kamieniec Podolski...*, s. 421.

¹¹ J. Przybył, *Kamieniec Podolski...*, s. 42.

¹² J. Jurkowski, *Kamieniec Podolski...*, s. 425.

wieży z jednego okna zniknęła krata, ale w zamian pojawiła się lampa oświetlająca dziedziniec. Wszystko to jednak to tylko szczegóły, poza którymi tak naprawdę niewiele się zmieniło.

Jeśli stanie się na środku dziedzińca zamkowego i skieruje się wzrok na Basztę Denna, ma się wrażenie, nawet po tych kilku latach, że budowla ta nie długo runie, ponieważ w jej przypadku nie zrobiono nic [zob. il. 3 i 4]. Jedyna zauważalna zmiana to nowy podest (rodzaj sceny) umiejscowiony koło Baszty Dennej.

Do Baszty Dennej przyklejona jest tzw. Nowa Zachodnia Wieża, która jeszcze w 2005 r. była w podobnym stanie jak Baszta Denna, chociaż dało się już wtedy zauważyć jakieś prace konserwatorskie na jej szczycie. Podjęto próbę odbudowy i uzupełnienia brakujących fragmentów zwieńczenia wieży. I rzeczywiście, starania te zakończyły się sukcesem [zob. il. 5 i 6].

Efekt wykonanych prac robił wrażenie [zob. il. 6], jednak do czasu. 1 VIII 2011 r. w godzinach popołudniowych runął fragment wieży od strony południowo-zachodniej (na il. 6 w tym miejscu widać zacieki, mokrą plamę). Przyczyn upadku wieży Olga Plamenyts'ka, prowadząca nadzór nad pracami konserwatorskimi w Starym Zamku, dopatrywała się w małych środkach finansowych przeznaczonych na odbudowę, w warunkach atmosferycznych, a także w tureckiej metodzie budowy zastosowanej w 1672 r. do odbudowy tej wieży. Wstępnie oszacowano, że odbudowa będzie kosztowała 3 mln hrywien¹³.

Obecnie widok wieży jest opłakany. Na szczęście została ona przykryta prowizorycznym dachem, aby pogoda nie dokończyła swojego dzieła zniszczenia [il. 7 i 8].

Widoczne zmiany można natomiast odnotować w przypadku Nowego Zamku, szczególnie w jego wewnętrznej strukturze. Jeszcze w 2005 r. prowadzono prace mające na celu rekonstrukcję wewnętrznej kurtyny wałów. Została zdjęta wierzchnia warstwa ziemi, w wyniku czego odsłonięto wewnętrzne magazyny i korytarze [il. 9 i 10], które rozebrano i na nowo odbudowano.

Kiedy przyjechałem do Kamieńca po siedmiu latach, moim oczom ukazał się odbudowany ten właśnie fragment kurtyny Nowego Zamku, który nie został przykryty ziemią i pokazuje, jak wyglądała owa kurtyna od wewnątrz [il. 11 i 12].

¹³ У Кам'янці-Подільському вежа обвалилася, а винних немає, <http://vsim.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8-%D0%A5%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE/news/10203577> [24 VII 2012].

Il. 1. Baszta Łaskiego z fragmentem murów w 2005 r. Fot. Z. Pilarczyk.

Il. 2. Baszta Łaskiego w 2012 r. Fot. K. Kościelniak.

Il. 3. Baszta Denna w 2005 r. Fot. Z. Pilarczyk.

Il. 4. Baszta Denna w 2012 r. Fot. K. Kościelniak.

Il. 5. Baszta Denna przed renowacją. Fot. Z. Pilarczyk.

Il. 6. Baszta Denna po renowacji. Źródło: <http://ukrainaincognita.com/zamky-ta-fortetsi/kamy-anets-podilskyi-fortetsya> [24 VII 2012].

Il. 7. Nowa Wieża Zachodnia w 2012 r. Fot. K. Kościelniak.

Il. 8. Nowa Wieża Zachodnia w 2012 r. Fot. K. Kościelniak.

Il. 9. Kurtyna wewnętrzna w 2005 r. Fot. Z. Pilarczyk.

Il. 10. Kurtyna wewnętrzna w 2005 r. Fot. Z. Pilarczyk.

Il. 11. Kurtyna Nowego Zamku w 2012 r. Fot. K. Kościelniak.

Il. 12. Kurtyna Nowego Zamku w 2012 r. Fot. K. Kościelniak.

Tak w dużym skrócie, na przykładzie wybranych elementów, przedstawiają się zmiany, jakie zaszły na Starym i Nowym Zamku. Zastanawia to, że tak bardzo zaniedbana pozostaje jedno z większych atrakcji turystycznych, nie wspominając już o samym Starym Mieście i fortyfikacjach wokół niego. Przyczyn takiego stanu rzeczy jest zapewne wiele, jednak nie będziemy w tym miejscu ich wymieniać. Chciałoby się, aby pamiątki dawnej Rzeczypospolitej, takie jak Kamieniec Podolski, trwały wiecznie i były świadectwem sławy oręża polskiego, a także wspólnym dobrem Polski i Ukrainy; abyśmy i my, i nasi sąsiedzi mogli chwalić się w świecie, że mamy takie miejsce z unikatowym systemem obwarowań.

Summary

Kamieniec Podolski – State of conservation of the former fortress of the Polish Commonwealth

Kamieniec Podolski evokes intense interest as one of the largest fortresses in the eastern hinterlands of the old Polish Commonwealth. It must be admitted that nature generously bestowed natural defensive elements on this site, which over the course of time were complemented with fortification works. The city is surrounded by a natural moat, but from the west access was once fairly easy, so a series of defensive structures was erected here. Here were located two castles which were to protect access to the city. The Old Castle, which we know, was erected at the turn of the 15–16th centuries, and was continuously expanded until the 18th century.

Kamieniec Podolski was finally decommissioned as a fortress in 1812, but its fortifications remaining to this day are a valuable testament to the successive phases of expansion of this unusual fortress. But it must be noted that the site requires ongoing conservation efforts to allow succeeding generations of lovers of fortifications to admire them, because the once vast fortifications of the New Castle – today stripped of their stone facing – are becoming overgrown by vegetation and eroded by rain, thus gradually falling into ruin. The New Castle has not been protected in any way from devastation, so is deteriorating.

Everyone who passes through the gate of the Old Castle gets the impression that time has stood still, literally and figuratively, because little has changed in this place in the last years – there are the same rusted and bent 18th-century cannons standing in the courtyard. By the Łaski Tower, a portion of the ruined entrance to the subterranean chambers has been roofed over (see il. 1 & 2). In the tower itself, bars have disappeared from one of the

windows, and a lamp has appeared to light up the courtyard. But these are mere details, besides which very little has really changed.

If one stands in the center of the castle courtyard and turns one's gaze to Denna Tower, one gets the impression, even these many years, that structure will soon collapse, because in its case no conservation has been done (see il. 3 & 4).

Attached to Denna Tower is the so-called New Western Tower, which as recently as 2005 was in a similar state to Denna, although then some reconstruction work could be seen on its summit. Attempts were made to rebuild and restore missing elements of the tower's crown. And indeed, the efforts were successful (see il. 5 & 6). But the effect of the completed work lasted only for a time. In the afternoon of August 1 2011, a fragment of the tower on the southwest side collapsed (on il. 6 this spot shows a leak, a wet stain). Olga Plamenyts'ka, supervising the conservation work in the Old Castle, sees the causes of the collapse to lie in the insufficient funds allocated for the rebuilding, in atmospheric conditions, and also in the Turkish method applied to the rebuilding of this tower in 1672. Initially it was estimated that rebuilding of the tower would cost 3 million hryvnas. Currently, the tower represents a sorry sight. Fortunately, it has been covered with a provisional roof, so that the weather would not continue its work of destruction (il. 7 & 8).

Visible changes can be noted in the New Castle, particularly in its external structure. In 2005, work was underway to reconstruct the internal façade of the defensive walls. The top layer of soil was removed, which uncovered internal magazines and passageways (il. 9 & 10), which were taken down and rebuilt.

When I came to Kamieniec after seven years, I saw this very fragment of the defensive walls of the New Castle newly rebuilt – it was not recovered with earth, and shows how the façade looks from the interior (il. 11 & 12).

Thus in brief, on the basis of selected elements, this is the state of changes in the Old and New Castles in 2005–2012. It is indeed strange how neglected is one of the greatest tourist attractions, not to mention the Old City and fortifications surrounding it. There are certainly many reasons for this state of affairs, but they will not be mentioned here. We wish that mementos of the old Polish Commonwealth, such as Kamieniec Podolski, would last forever to be a testament to the glory of Polish Arms, and an asset common to Poland and Ukraine, so that both we and our neighbors may boast to the world that we have such a site with a unique system of fortifications.

Translated by Thaddeus Mirecki